

УДК 18:574

Катерина Шевчук

ДО ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИЧНОСТІ ЕСТЕТИКИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті розглядається проблема самовизначення нового напрямку досліджень у сучасній філософії і культурі в цілому – естетика навколишнього середовища. Основна увага звертається на визначення основних аспектів цього напрямку, а саме: розглядається питання щодо назви напрямку, окреслення його об'єкта, передумов його виникнення і формування, теоретичного окреслення його основних понять.

***Ключові слова:** естетика, навколишнє середовище, природа, мистецтво, свідомість, естетичний досвід.*

Shevchuk K. To the problem of identity of environmental aesthetics

The article is devoted to the problem of definition of such trend in contemporary philosophy and culture as aesthetics of environment. Author pays attention to the definition of the main aspects of this trend, for example: she investigates the problem of denomination of this trend, the definition of its object, premises of its origins and formation, theoretical definitions of its main concepts.

***Key words:** aesthetics, environment, nature, art, consciousness, aesthetical experience.*

Шевчук К. К проблеме идентичности эстетики окружающей среды

В статье рассматривается проблема самоопределения нового направления современной философии и культуры в целом – эстетике окружающей среды. Основное внимание обращается на определение основных аспектов данного направления, а именно: рассматривается вопрос названия направления, определение его объекта, предпосылок его возникновения и формирования, теоретического определения его основных понятий.

***Ключевые слова:** эстетика, окружающая среда, природа, искусство, сознание, эстетический опыт.*

Проблема ідентичності, яка є актуальною щодо сучасної естетики загалом, а саме стосовно питання предмета сучасної естетики, її меж і

можливостей бути рефлексією сучасного мистецтва тощо, – не менш виразно постає щодо одного з нових напрямів в естетиці 2-ї половини ХХ ст., – естетики навколишнього середовища.

Сучасна людина, що веде інтенсивний спосіб життя, перенасичена потоком інформації, перебуває під тиском урбанізаційних процесів та індустріальної інтервенції, – наслідком чого є, зокрема, забруднення навколишнього середовища, стреси, депресії, – прагне повернутися до «природного стану», щоб відпочити за допомогою перебування в «природному середовищі», «на природі». В результаті посилюється увага до всього, що відкриває можливість здолати ті перепони, які були підживлені людством у попередню епоху шляхом створення концепцій про вищість людини над природою у світовій ієрархії і як наслідок – вели до формування антропоцентричної свідомості. Сьогодні людство намагається віднайти втрачений зв'язок з природою. Все це стає поштовхом для появи нових поглядів на питання про взаємовідношення людини і природи. Таким чином, сьогодні починає формуватися екологічна свідомість, яка прагне стати «великою метаповіддю» сучасності на противагу постмодерновому твердженню про зникнення метанаративів.

Не можна однак стверджувати про появу екологічної естетики як сучасного напрямку досліджень, адже екологічна перспектива має світоглядний характер і передбачає радикальні зміни у сфері понять і настанов. Наприклад, вплив екології на правову сферу означає не лише введення прав для тварин, але, насамперед, таке переформулювання цілісного погляду на справу місця людини у світі і її ставлення до світу, що проблема прав тварин є само собою зрозумілою. Подібного світоглядного перегляду основ не можна побачити у сфері естетичної теорії, а тому у цьому випадку не маємо підстав говорити про екологічну естетику, але про розвиток естетики навколишнього середовища. Без сумніву, однак, естетика навколишнього середовища є першим важливим кроком до розбудови екологічної естетики.

Проблема самовизначення цього напрямку естетики пов'язана, насамперед, з її міждисциплінарним характером, адже йдеться не лише про очевидний у цьому випадку зв'язок естетики й екології, але також про цілий спектр дотичних сфер, які, зокрема, безпосередньо чи опосередковано пов'язані з цінностями, а саме: право і етика; але також таких, що сьогодні охоче приймають префікс еко-: мистецтво, політика, сільське господарство, туризм, гастрономія, мода, енергетика тощо. Загалом же очевидним є діалог між естетикою й етикою, мистецтвом і наукою, що доповнюється пошуком контактів між екоесте-

тикою і технікою, економікою і соціологією. Такий науковий пошук веде до становлення естетики навколишнього середовища як частини екології культури.

Певні проблеми пов’язані з визначенням об’єкта, предмета й завдань цього нового напрямку естетики; дискусійними залишаються й обґрунтованість низки напрямів наукового пошуку, а також складові понять, що є найбільш визначальними.

Естетика навколишнього середовища, що зародилася у 60-х рр., розвинулася повною мірою лише під кінець минулого століття. Фактично першим вагомим для її становлення дослідженням можна вважати працю Д. Чалмерса «Естетика навколишнього середовища» («Environmental Aesthetics»), що з’явилася у 1978 році, в якій вперше було впроваджено екологічну перспективу в естетиці, а також закладено методологічні підвалини досліджень такого типу.

Проблематика естетики навколишнього середовища розробляється у дослідженнях І. Сепанмаа [13], М. Голашевської [8], К. Вількошевської [17] та ін. Методологічні засади сучасної естетики загалом, а також переконання про необхідність охоплення естетичним досвідом не лише художніх об’єктів, але й поширення його, зокрема, на сферу природи містяться і у метаестетичних працях С. Оссовського [11] і М. Валліса [15], [16]. Значний внесок у розвиток теоретичних засад екологічної естетики внесли такі російські дослідники, як: В. Бичков, Н. Маньковська, А. Тетиор. Вітчизняні дослідники – В. Борейко, К. Горб, В. Грищенко, В. Сесина – велику увагу приділяють прикладним аспектам естетики навколишнього середовища.

Проблемам естетики навколишнього середовища присвячена книга «Естетика чотирьох стихій» [7], основні ідеї якої висвітлені у рецензії Дмитра Шевчука [3]. Ця книга є певною відповіддю на виразну постмодерністичну змученість символічною культурою та загубленість сучасної людини у надмірі значень. Кристина Вількошевська, редактор книги, зазначає, що подальше творення значень лише б погіршило ситуацію, вистачить уже тих, які нагромаджені у минулому і до яких будь-коли можна повернутися. Як результат надміру знаків у сучасній культурі, постає певна прихованість їх референції до світу реальних речей. Знаки починають створювати щораз більш автономну сферу, відсилаючи, тим самим, до інших знаків. Таким чином, поняття природи перетворюється на продукт культури, ми не маємо навіть доступу до власного тіла, а лише до його культурних ікон. У мистецтві з’являються нові напрями, які є певною реакцією на виголошені тези про “агонію реального”, “вторгнення образів” та поши-

реність симулякрів, що мусить свідчити про втрату безпосереднього контакту з речами [7, с. 7].

«Естетика чотирьох стихій» постає у атмосфері сумнівів та запитань щодо буття людини в культурі: чи приречена людина на постійне творення значень? чи можна повернутися до реальних речей? чи, взагалі, має усе це якийсь сенс?

Праця складається із чотирьох частин, написаних різними авторами, кожна з яких присвячена окремій стихії – землі, воді, вогню, повітрю. Загалом, усі чотири частини, – усі чотири стихії, об'єднані поняттям «естетика», яке винесене у назву праці. Більше того, як зазначає редактор, усі частини книги об'єднує подвійне розуміння естетики: *традиційне*, як загальної теорії мистецтва, та *етимологічне*, до якого сьогодні знову повертаються, у сенсі чуттєвого досвіду, *aithesis* у широкому значенні [7, с. 7].

Естетика навколишнього середовища здійснює низку важливих поняттєвих змін, хоча основне своє завдання вбачає у формуванні світу в рамках естетичного сприйняття, при цьому переймає традиційне трактування понять естетичного пізнання, естетичного досвіду, прекрасного тощо. Основна увага предствників цього напряму зосереджена на проблемі взаємовідношення людини і природи, при цьому дослідницький інтерес не обмежується тут традиційною темою природи в мистецтві, але передусім пов'язаний із прагненням побудувати концептуальну філософську модель естетики природи.

Однак чимало проблем, пов'язаних з естетикою навколишнього середовища, ще чекають свого розв'язання. Однією з них є, зокрема, недостатня розробленість поняттєвого апарату цього напряму естетичного знання. Крім того, сама назва «естетика навколишнього середовища» не підтримується всіма дослідниками. У різних теоретиків можна зустріти різні варіації назви, наприклад: «екологічна естетика», «естетика природи», «природоохоронна естетика» або ж навіть «естетична екологія» тощо, які функціонують як рівноцінні, при цьому не завжди враховується специфіка формування змісту визначальних понять.

На основі поняття «природа» та його похідних у постіндустріальний період виникає поняття – «екологія», яке розуміється як вчення про функціонування природного середовища. Посилена увага до екології спричинила розширення її первісного значення, що на початку належало до галузі виключно біологічних знань. Натомість сучасне значення слова «екологія» має більш широке використання. На Заході функціонує два терміни похідних від слова «екологія»: «ecological»

(англ., що належить до науки екології) і «environmental» (англ., що відноситься до навколишнього середовища). Під екологічними питаннями розуміються насамперед питання охорони навколишнього середовища (енвайронменталізм). Багато в чому такий зсув змісту відбувся завдяки усе більш відчутним наслідкам впливу людини на навколишнє середовище. Натомість на теренах вітчизняної науки здебільшого використовується поняття «екологія», тому в процесі естетизації сприйняття природи та природоохоронної діяльності часто можна зустріти термін «екологічна естетика».

Як уже зазначалося, більш адекватною за сучасних умов є все ж назва «естетика навколишнього середовища», адже поняття «навколишнє середовище» використовується в значенні «природне середовище перебування людини», тобто воно охоплює все, що нас оточує, і, таким чином, відбиває повноту змісту взаємодії людини і природи в цілісному культурному континуумі. У цьому випадку поняття «естетика природи», так само як і «природоохоронна естетика» не відбивають повноти усього змісту цього напрямку, адже окрім природи як такої важливим тут є також фактор штучного і соціального середовища.

Природним є той факт, що, перебуваючи в процесі формування, естетика навколишнього середовища приймає методологію й понятійний апарат інших наук. Так, нею використовуються категорії філософської естетики, етики, природничих наук тощо. Крім того, в її межах функціонують поняття повсякденної свідомості.

Один із найвідоміших представників естетики навколишнього середовища, фінський вчений Ірйо Сепанмаа, у праці «Краса навколишнього середовища. Загальна модель естетики навколишнього середовища» («The Beauty of Environment. A General Model of Environmental Aesthetics») розробляє інституційний підхід. Суть цього підходу полягає у тому, що теоретична структура естетики навколишнього середовища визначається по аналогії з інституцією мистецтва. Мистецтво постає тут як деяка інституція, «світ мистецтва». Так само твориться інституція нашого навколишнього простору, «екосвіт». Все це разом творить естетичну культуру.

Досить оригінальним є погляд фінського теоретика на естетичний об'єкт. З одного боку, естетичним ми можемо вважати, на думку Сепанмаа, об'єкт, який володіє певними естетичними якостями, з іншого ж, – естетичним може бути будь-який об'єкт, який є предметом естетичного дослідження. Загалом, І. Сепанмаа [13, с. 31] розрізняє два типи (природні й штучні) і три види естетичних об'єктів. До першого, базового виду, належать твори мистецтва, до другого – природне й

штучне навколишнє середовище, третій, гібридний, виникає з комбінації двох попередніх, як мистецтво навколишнього середовища. І. Сепанмаа пропонує розрізняти слабкі й сильні естетичні об'єкти. Перші повністю залежать від суб'єктивно-естетичної оцінки. Естетична цінність других підкріплюється етичною й іншими цінностями. Мистецтво, чиїм стрижнем є естетична цінність, відноситься дослідником до слабких естетичних об'єктів. Природа, естетична цінність якої не повинна наносити збитку іншим цінностям, щоб не обернутися естетизмом, формалістичною красою, – до сильних. Таким чином, об'єктом естетики навколишнього середовища є як жива, так і нежива природа (як натуральна, так і технізована). Естетику навколишнього середовища Ірйо Сепанмаа визначає як естетику реального світу. Цим вона протиставляється естетиці мистецтва, як естетиці світу уявного.

В естетиці навколишнього середовища, як зазначає Н. Маньковська, можна виокремити певні рівні сприйняття прекрасного: зовнішній-внутрішній, формальний-змістовний, візуальний-інтелектуальний, емоційний-раціональний. До зовнішнього рівня, наприклад, належать кольори, форми, пропорції, що створюють гармонію. До раціонального можемо віднести, зокрема, сприйняття краси структури естетичного об'єкта. В цьому сенсі увага концентрується на категоріях чуттєво-прекрасного та концептуально-прекрасного, що характерні як природі, так і мистецтву [1, с. 207].

Окрім питань теоретичного характеру, естетика навколишнього середовища займається також питаннями практичними, переходячи тим самим до метакритики, до проблем опису, інтерпретації та оцінки як природних, так і художньо перетворених об'єктів. Можемо спостерігати тут певне віднесення до мистецтва фотографії, пейзажного кіно, оформлення рекреаційних зон, архітектури, пов'язаної з упорядкуванням ландшафтів. Основне прагнення представників цього напрямку – поєднати теоретичні ідеї з їх практичним втіленням. Таким чином, відбувається перехід від описової естетики до естетики дієвої. Остання, своєю чергою, є логічним продовженням теоретичних засад.

Якщо ж говорити про ймовірні причини та передумови виникнення і формування естетики навколишнього середовища, то можна виокремити декілька моментів. Зокрема, деякі дослідники вважають, що перші паростки естетики навколишнього середовища слід шукати на Сході, філософія якого підкреслює самоцінність природи, а люди становлять гармонійну з нею єдність. Ставлення людини до навколишнього середовища тут більшою мірою залишається зворушливо недоторканим, споглядально-естетичним [10], [9], [4].

Загалом, сучасні глобалізаційні процеси, що пронизують всі виміри культури і мають місце в соціальній сфері, у політиці, економіці, інформаційному середовищі, техніці, спонукають дослідників звертатися до регіональних особливостей, зіставляти західні й східні принципи гармонізації відносин між людиною і навколишнім середовищем.

На думку К. Вількошевської, естетика навколишнього середовища навряд виростає саме з екологічної перспективи. Більш ймовірним є те, що її поява зумовлена невдоволенням естетичної теорії власною традицією, практично обмеженою проявами високохудожнього мистецтва. Результатом чого стало прагнення розширити предметне поле досліджень [18, с. 294].

Однією з можливих причин естетичного ставлення до природи є, на думку Н. Маньковської, «фундаментальна загальнолюдська туга за прекрасним, що визначає сприйняття навколишнього середовища, регульоване естетичним смаком» [2, с.19].

У працях багатьох дослідників естетики навколишнього середовища йдеться про критичну релексію щодо післякантівської естетики. Хоча сам І. Кант досліджував естетику природи, то наступна доба рішуче занедбала простори прекрасного у природі, обмеживши свої дослідження цариною мистецтва, при цьому мистецтво дедалі більше сприймалося як сфера автономна. Естетика навколишнього середовища критично ставиться до поняття автономії мистецтва, яке відділяє високе мистецтво від утилітарного і від всієї життєвої практики. Критика спрямована також проти кантівського поняття естетичної контемпляції, що перекреслює концепцію естетичного переживання як повного ангажування людини, тобто включення у процес естетичного сприйняття всіх її чуттів, почуттів, розуму і волі.

Теоретики навколишнього середовища критикують розуміння естетики як філософії мистецтва і згадуючи про естетику природи, відразу ж виходять за її межі, оскільки центральним поняттям у них не є поняття природи, але поняття середовища (або ландшафт), що охоплює як природне, так і артефактне оточення [18, с. 294].

Більш прийнятною для теоретиків естетики навколишнього середовища є поняття місця, що протиставляється поняттю простір. Таке розрізнення є одним із найважливіших у працях Е. Рілфа [12] і І.-Ф. Туана [14]. Місце є простором сповненим значень і охоплює локацію, час, одомашнення, ідентичність тощо. Місця завжди індивідуальні та відмінні між собою, натомість простір є загальним і аморфним поняттям.

Поглиблений філософський аналіз поняття середовища і спроба

окреслення його нового, відповідного до потреб естетики середовища вигляду, представлений у праці Арнольда Берлеанта «Естетика середовища» («The Aesthetics of Environment») [6].

Середовище розуміється як динамічне, більш процесуальне, ніж предметне. Середовище не просто лежить поза особою і є зовнішнім її оточенням, але й є складною мережею зв'язків, відношень, фізичних, суспільних і психічних обумовлень. Охоплює все: фізичний і культурний рівні буття, людську свідомість. Як пише А. Берлеант, «нема зовнішнього світу... Особа і середовище становлять континуум» [6, с. 4].

Внаслідок такого розуміння середовища контемпляція, яка введена ззовні і не ангажує всі чуття і рівні сприйняття людини, вже неможлива. Необхідним натомість є інтегрований досвід, що охоплює всю сенсорну активність людини і всі психічні та вольові аспекти. Тому Берлеант критикує кантівську естетичну концепцію, в основі якої лежить поняття статично-естетичного задоволення.

Характерним для естетики навколишнього середовища є те, що естетичний досвід тут не виділяється в окрему сферу, адже кожний ангажований досвід навколишнього середовища є якісним – естетичність, на думку А. Берлеанта, є універсальною характеристикою будь-якого досвіду. Подібним є досвід мистецтва: досвід середовища і досвід твору мистецтва є за своєю сутністю таким самим. Тому нова концепція ангажованого досвіду середовища дозволяє відійти від традиційної естетики, заснованої на контемпляції, і реконструювати естетичну теорію.

Як слушно зауважує К. Вількошевська, кордони естетики мають бути зняті і розширені, але не лише і не стільки за рахунок садів і парків; не йдеться про «предметне» розширення, але про сутнісне розширення естетичної свідомості [18, с. 295.]. У цьому плані концепція Берлеанта, на думку польської дослідниці, є близькою до перспективи екологічної естетики, хоча сам вчений не використовує такого терміна, оскільки розглядає екологічну точку зору складовою свідомості середовища, що визріває.

Естетика навколишнього середовища є новим, синтетичним напрямом у сучасній культурі. Вона формується внаслідок особистісної потреби людини у сприйнятті прекрасного в природі та соціально-історично зумовленої необхідності збереження природи. Для повного осмислення сутності естетики навколишнього середовища, пізнання прекрасного в природі та його подальшого зберігання слід зрозуміти, що естетика природи вимагає передусім розвитку в людині чуттєвості, що сприяє здатності повноцінно насолоджуватися перебуванням

у природному навколишньому середовищі з його барвами, звуками, запахами та відчуттями, а не просто її статичним спогляданням.

Таким чином, естетика навколишнього середовища – це філософія гармонії між людиною й природою, яка виникає у певному контексті культури. Вона спрямована на осмислення прекрасного в природі й виробленні нового розуміння тонких граней людського існування, наслідком чого, як можна сподіватися, стане формування екологічної свідомості і зрештою, становлення екологічної естетики.

Література:

1. Маньковская Н. Париж со змеями. – Москва, 1994. – С. 200-214.
2. Маньковская Н. Экологическая эстетика за рубежом // *Философские науки*. – № 2. – 1992. – С. 16-31.
3. Шевчук Д. Стихія естетики – естетика стихій „Критика”. – Київ. – № 1-2. – 2005. – С. 38-39.
4. Эстетика природы. – М., 1994. – С. 112-142.
5. Яковенко М.Л. Екологічна естетика як актуальний напрям сучасної культури [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Phd/2008_9/jakovenko.pdf.
6. Berleant A. *The Aesthetics of Environment*. – Philadelphia, 1992. – 170 p.
7. *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, Woda, Ogień, Powietrze*. Red. Krystyna Wilkoszewska. – Kraków: UNIVERSITAS, 2002. – 300 s.
8. Gołaszewska M. *Estetyka rzeczywistości*. – Warszawa, 1975. – 250 s.
9. Jung H. Y. *The Ecological Crisis: a Philosophic Perspective, East and West* // *Bucknell Review*, 1972. – Vol. 20. – P. 25-44.
10. Mc Dermott J.J. *Deprivation and Celebration: Suggestion for an Aesthetic Ecology*// *New Essays on Phenomenology*. – Chicago, 1969. – P. 116-130.
11. Ossowski S. *U podstaw estetyki*. – Warszawa, 1933. – 362 s.
12. Relph E. *Place and Placelessness*. – London, 1976. – 156 p.
13. Sepanmaa Y. *The Beauty of Environment. A General Model for Environmental Aesthetics*. Helsinki, 1986. – 338 p.
14. Tuan Y.-F. *Passing Strange and Wonderful: Aesthetics, Nature and Culture*. – Washington, 1993. – 288 p.
15. Wallis M. *Przeżycie i wartość. Pisma z estetyki i nauki o sztuce*. – Kraków, 1968. – 323 s.
16. Wallis M. *Przemiany w sztuce i przemiany w estetyce* // *Studia Filozoficzne*. – nr. 10. – 1972. – S. 3-18.
17. Wilkoszewska K. *Estetyka a ekologia*. – Kraków, 1992.
18. Wilkoszewska K. *Nowe inspiracje w estetyce drugiej połowy XX wieku* // *Estetyki filozoficzne XX wieku, pod red. K. Wilkoszewskiej*. – Kraków, 2000. – S. 281-303.